

УДК 821.161.2-6.091

Іванна КОТЯШ
Міжнародний економіко-гуманітарний університет
імені акад. Степана Дем'янчука

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАСОБІВ ПОЕТИКИ ЕПІСТОЛЯРНОЇ АВТОБІОГРАФІЇ (на прикладі листів С. Черкасенка)

У статті систематизовано та проаналізовано літературні джерела епістолярного спадку С. Черкасенка, зокрема раніше не оприлюднені архівні матеріали листування письменника з Л.Т. Білецьким, яке містить автобіографію письменника. У статті досліджуються засоби та прийоми поетики епістолярної автобіографії у польському та українському літературознавстві.

Ключові слова: епістолярна автобіографія, жанрова специфіка, композиційно-тематична зв'язність, новелістична композиція, комунікативна спрямованість твору, засоби характерології, психологізм.

Article aims to systematize and analyze the literature sources of S. Cherkasenko legacy, including previously unpublished archive correspondence with the writer L.T. Beletskiy, containing the epistolary autobiography of the writer. In the article the tools and techniques of poetry of the author's epistolary autobiography of the Polish and Ukrainian literature.

Key words: epistolary autobiography, genre specific, composition thematic coherence, novel composition, communicative-oriented work, means of characterization, psychology.

Celem tego artykułu jest systematyzacja i analiza literackich źródeł dziedzictwa epistolograficznego S. Czerkasenka, w szczególności nie publikowanych wcześniej archiwaliów korespondencji pisarza z L. Bileckim, która zawiera epistolarną autobiografię pisarza. W artykule analizowane są środki poetyki autobiografii epistolarnej w polskim i ukraińskim literaturoznawstwie.

Słowa kluczowe: autobiografia epistolarna, specyfika rodzajowa, spójność kompozycyjna i tematyczna, kompozycja nowelistyczna, komunikatywne ukierunkowanie utworu, narzędzia charakterystyki postaci, psychologizm.

Систематизація та аналіз письменницького епістолярію вітчизняної літератури є одним із найбільш нагальних завдань сучасного літературознавства. Особливо актуальним у цьому контексті є оприлюднення та дослідження архівних, раніше не відомих епістолярних джерел.

Одними з перших на вітчизняних теренах до аналізу епістолярію зверталися В. Гладкий, В. Святовець, Ж. Ляхова, М. Назарук, Л. Вашків, В. Кузьменко, М. Коцюбинська, І. Забіяка. «Поетика епістолярного жанру не опрацьована. Історію листування на Україні ще не написано», – писав Ю. Шерех [9, с. 32].

Серед польських дослідників теоретичного, історичного, генологічного аспекту епістолярію варто назвати Стефанію Скварчинську [12], К. Цисевського [11], Я. Тшинадловського [13], М. Чермінську [10], І. Вишневську [14].

Лист як форма виявився незвичайно багатогранним. Із нього впродовж віків брали початок дуже багато різних літературних жанрів. У цілому вони доволі далеко від нього відбігали, але пов'язував їх із листом генетичний зв'язок, і тому для їх визначення послуговувалися цим терміном. Належали до них:

1. Поетичні листи, дуже важливий жанр в античній літературі (наприклад «Героїди» Овідія, «Лист до Пізонів» Квінта Горация), класицистичних Т.К. Венгерський («List do wierszopisów») і Е. Словацький у «Правилах вимови та поезії» (1827); у літературній практиці поетичний лист набирає характеру висловлювання інтимного, особистого, ліричні властивості, тематичне розмаїття, приватність, форма звертання «до читача», наприклад Д. Наборовський «До князя Богуслава Радзивілла»; С. Трембецький «До Ігнація Красіцького»; Ю. Словацький «До Теофіла Янушевського»; Ц. Норвід «До мого брата Людвіка», але присутній також (хоч рідкісніше) в XIX і XX віку. С. Виспянський «До Т. Естрейхера»; К.К. Бачинський «Єжи, мій приятелю»; лист З. Герберта: «До Генрика Ельзенберга у соту річницю його народження», «Листівка до Адама Загаєвського», «Лист до Р. Криницького»; В. Іванюка «До Збігнева Герберта».

2. Різновидом попереднього є лист меніпейський (вірш з прозою).

3. Лист як риторично-публіцистичний жанр. Його прикладом можуть бути листи Ци-

церона – якщо йдеться про стародавність, а за часів найновіших напр., листи Гуго Коллонтая.

4. Роман в листах, особливо популярний в XVIII ст., а також пізніше, навіть за сучасних часів (напр. «Поштові варіації» Казимира Брандуса).

5. Прозаїчний епічний (своєрідний різновид новели) жанр: Листи з подорожі. З'явився у XIX ст. (як «Листи з подорожі до Америки» чи «Листи з Африки» Генрика Сенкевича). У наступному сторіччі об'єднався в один жанр з репортажем, якого був попередником (останній натомість інколи буває стилізованим на лист).

6. Популярний у XIX і XX ст. журналістський жанр: «Кореспонденція з...» або «Від нашого постійнодіючого кореспондента».

Лист є формою розмови, яку ведуть між собою кореспонденти з огляду на різного виду взаємини, які між ними виступають. Прикладом може бути: дружба, родинна спорідненість (напр. «Листи до матері» Ю. Словацького) і т.д. Отже, автор не обмежує причин ведення кореспонденції відстанню, яка ділить кореспондентів, унеможливаючи їм безпосередню розмову, але дає задум і можливість до цілком іншої інтерпретації. Це є влучним доповненням визначення листа, з якого водночас виникає, що причин ведення кореспонденції може бути дуже багато.

Вищезгадані «Листи до матері» Юліуша Словацького умовно можна поділити та три основні групи:

- листи утилітарного характеру та змісту;
- листи-сповіді;
- релігійно-моральні листи.

Усі ці листи є автобіографічним епістолярієм. Характерною ознакою усього блоку листування є значна духовна близькість автора з матір'ю.

Прикладом іншого емоційного навантаження у листуванні є листи С. Черкасенка. Як і листи Словацького, так і епістолярна спадщина відомого українського письменника С. Черкасенка оприлюднена на сьогоднішній день частково [1–8]. Величезну цінність і унікальну фактологічну вартість з цього погляду мають до цього часу не оприлюднені архівні матеріали листування С. Черкасенка з професором Л.Т. Білецьким і, зокрема, викладена у листах письменника 30-х років XX ст. його епістолярна автобіографія. Мета даної статті полягає у тому, щоб дослідити засоби та прийоми поетики епістолярної автобіографії С. Черкасенка.

Епістолярна автобіографія С. Черкасенка посідає у його письменницькому епістолярії окреме місце як твір унікальний з точки зору його жанрової природи та семантичної організації.

Із формального погляду автобіографічний текст будується як авторська розповідь, в якій більш або менш розгорнуто викладається в порядку її хронологічної послідовності подієва канва його біографії з можливими ретроспективними чи перспективними відхиленнями у часі розповіді. З ідейно-сислової точки зору автобіографічний текст виявляє себе через комплекс тих семантичних ціннісних орієнтацій, які у прямій формі (у вигляді безпосередніх авторських роздумів) або опосередковано (характером змалювання сюжетних колізій) акцентуються автором у процесі психологічного самоаналізу.

Задум написати великий автобіографічний твір виник у С. Черкасенка в середині 30-х років та не в останню чергу був ініційований Л. Білецьким, який запропонував С. Черкасенку дати відповіді на підготовлену ним анкету з запитаннями, що стосувалися біографічного та творчого шляху письменника: «Дорогий Леоніде Тимофієвичу! Дозвольте мені відповідати на Вашу анкету листами, так би мовити – в епістолярній формі, бо скласти щось таке, як автожиттєпис, – забарна річ, а просто «заповнити графі» – суха й не цікава історія. Листами й мені легше, та й оповідання буде живіше й докладніше» [9].

Жанрова специфіка автобіографії С. Черкасенка, безсумнівно, містить елементи мемуарно-документальної літератури, навіть з відтінком певної сповідальності, до чого С. Черкасенка, за його власним визнанням, спонукав початковий характер завдання, поставленого перед ним Л. Білецьким. Порядок із адресованими С. Черкасенку запитаннями анкети, у процесі написання автобіографії Л. Білецький значною мірою «корегував» її тематичне та композиційне розгортання новими, уточнювальними запитаннями. Свідчення того, що зміст автобіографії не був заданий наперед з самого початку, а певною мірою скореговувався в процесі її написання, є у листах, включених до твору: «До речі, ще про Шевченка... Питали мене Ви, Леоніде Тимофієвичу, цими днями, невже правда, що «Кобзар» не захопив мене глибше, не лишив по собі виразнішого сліду. Я вже згадував про це. Додати можу хіба одне ще: «не так посаджено» було царським, московським

режимом діло виховання в школі тодішньої всеросійської молоді» [11].

Або: «Дорогий Леоніде Тимофієвичу! Знаю я, що небагато скажуть Вам для Вашого завдання написані досі сторінки, а до головного, як то кажуть – до суті, ще так далеко. Але вже почекайте, – дійду й до того, що Вас цікавить, а це, зайве, може, – використаю, як жив буду, сам. Отже, далі...» [13].

Елементи документалістики просвічують в епістолярній автобіографії С. Черкасенка фактологічно вичерпними і інформативними описами-характеристиками навчальних закладів, у яких він отримував освіту, шкіл, де працював, чіткими топографічними прикметами місцевості, у якій йому доводилось бути. Інколи його епістолярні описи навіть переростають у своєрідні мікрожанрові форми або вкраплення у вигляді мемуарного портрета (директора учительської семінарії О.Л. Крилова або колишнього народовольця, інженера О.М. Тверітінова), подорожнього нарису (поїздки С. Черкасенка до Херсону та Москви), нарису «звичаїв» (численні морально-психологічні галереї учительських, учнівських, провінційно-обивательських типів), щоденника (детально фіксовані хронологічні етапи зростання ідейної та літературної свідомості автора) тощо. Водночас, вже сам характер жанрової специфіки цього типу документальних творів не виключає їх можливий синтез з художньою літературою, зокрема таким її різновидом, як художньо-біографічна проза. Образно-художнє спрямування свого твору підкреслює й сам С. Черкасенко: «...просто «заповнити граfi» – суха й не цікава історія. Листами й мені легше, та й оповідання буде живіше й докладніше» [9].

При бажанні в художній організації автобіографії С. Черкасенка можна знайти й жанрові відголоски епістолярного роману (щоправда, специфічного, у формі листування автора і його адресата, а не персонажів твору), хоча найближчим жанровим прототипом його твору слід усе ж таки вважати художню автобіографічну повість.

Особливості композиційної побудови.

Зовнішня структурно-композиційна канва автобіографії організована у відповідності до типової побудови епістолярного тексту. Текст автобіографії скомпонований із 148 листів, закінчення і початок кожного з яких виділені зазначенням дати написання листа і його порядковим номером (у початковій позиції тексту) і прощанням із адресатом у за-

вершальній позиції тексту (етикетним висловом «Ваш С. Черкасенко»).

Композиційні принципи, які визначають художню організацію епістолярної автобіографії С. Черкасенка, пов'язані насамперед із характером та специфікою структурного умовивання та тематично-сислового співвіднесення елементів розповіді у творі. Загальний тематичний розподіл цих елементів обумовлений виділенням класичних для будь-якого автобіографічного тексту тематичних блоків, як-то дитинство, юність, зрілість, старість. В автобіографії С. Черкасенка – це дитинство, пов'язане із роками його навчання у Новобузькому початковому училищі (листи 1–12), та юність, співвіднесена із часом перебування в учительській семінарії (листи 13–40) та роками учительювання в шклах Катеринославщини, зокрема – у Новопавлівці (листи 41–52), Васильківці (листи 53–81), Ульяновці (листи 82–130), Юзово (листи 132–147), Лідіїво (148). В художньому творі, як відомо, композиція, а точніше певний, обраний автором тип композиційного зв'язку, виконує функцію такого поєднання усіх смислових елементів розповіді, яке забезпечує тематичну зв'язність та смислову завершеність твору. Виділені в епістолярній автобіографії С. Черкасенка тематичні біографічні блоки поєднуються лінійно-поступальним типом композиційного зв'язку, тобто розташовуються у порядку їх природної хронологічної послідовності. Організуючим центром композиційно-тематичної зв'язності та смислової завершеності твору при цьому виступає постать автора-розповідача. Його головна композиційна функція полягає у тому, щоб поряд з хронологічно послідовним плином біографічної розповіді додатково компонувати, певним чином упорядковуючи та розподіляти її матеріал відповідно до обраної автором ідейно-сислової стратегії та оцінної позиції, представленої у його творі моделі життя та поданої у ній картини людських стосунків. Принципи, якими послуговується С. Черкасенко, компонуючи та розподіляючи матеріал розповіді у своєму творі, найбільше нагадує так звану новелістичну композицію, тобто таке поєднання ряду новел (окремих закінчених історій), тематично-сислового співвіднесеність яких обумовлюють самі обставини розповіді (коли, наприклад, коло певних осіб по черзі викладають свої історії) або особа розповідача, ідейна мета якого забезпечує їх семантичну зв'язність. Принципи новелістичної композиції позначаються на доволі нерівномірному тематичному

розподілі матеріалу в епістолярній автобіографії письменника. Поряд з тематично завершеними листами, кожен з яких містить відносно закінчену історію (таких ми нарахували 28), інші 120 листів автобіографії – це історії «з продовженням», тематичний обсяг яких коливається від двох до дванадцяти листів, причому їх кількість неухильно зростає по мірі того, як розповідь віддаляється від опису дитячих років та часу навчання у семінарії. Знаком тематичної незавершеності листа часто є авторські помітки у його клаузулі: «далі буде» або – «але про це далі», втім такі помітки можуть бути й відсутніми, коли закінчення описуваної у попередньому листі сцени прямо переноситься в наступний лист (інколи таке перенесення навіть скріплюється повтором фраз, якими закінчується попередній і починається наступний лист). Семантичним маркером зміни теми, як правило, виступає звернення розповідача до адресата (Л. Білецького), найчастіше у початковій позиції листа (таких випадків ми нарахували – 22), де прямо наголошується перехід до іншої теми: «Дорогий Леоніде Тимовієвичу! Нашим учителем співу покищо й закінчу характеристики «преподавательського персонала» [10], або – «Десь досі питаєте, дорогий Леоніде Тимофієвичу, – я як же з моїм захопленням літературою?...» [14].

Таким сигналом зміни теми виступають переважно початкові фрази листа, оформлені з особливою риторично-стилістичною інтонацією: «Школа... Я не пригадую, чи дуже мені хотілося швидко потрапити в школу, чи ні» [15], або – «Новий-Буг... Не бачив його вже щось понад двадцять п'ять літ. Що з нього тепер?» [16].

Додаткову тематично-сміслову зв'язність новелістичної композиції твору надають також численні перспективні та ретроспективні авторські відступи, перші з яких мотивують та підготовлюють появу тих або інших життєвих ситуацій чи людських образів в наступних листах твору, другі – забезпечують смисловий зв'язок із тими темами та життєвими обставинами, про які йшлося у попередніх листах.

Комунікативна спрямованість твору.

Комунікативна спрямованість твору – це, в широкому розумінні, смислова зорієнтованість твору на читача, його духовні запити та потреби, загальний рівень культурного розвитку, інформаційну обізнаність в тій або іншій сфері людської життєдіяльності. Комунікативна зорієнтованість твору передбачає своєрідний діалог автора і його читача, щоправда не прямий,

а опосередкований, такий, що реалізується у формі спроби взаємопорозуміння, співставлення морально-етичних та світоглядних позицій. При цьому автор, який пише твір, розраховує на ідейно близького йому читача, якого намагається переконати, схилити на свій бік. Читач стає ідейним співником та одностороннім автором тоді, коли його аргументи виявляються достатньо переконливими для того, аби спонукати читача до щирого співпереживання авторським ідеям та емоціям.

Безпосередня комунікативна спрямованість епістолярних текстів обумовлена вже самою їхньою жанровою природою. Лист завжди чітко адресований і у більшості випадків передбачає відповідь, спонукає до діалогу. Комунікативна спрямованість епістолярної автобіографії С. Черкасенка також не є односторонньою. Зовні вона побудована у формі односторонньої адресації, оскільки включення листів Л. Білецького не передбачає, але те, що листи-відповіді з критичними зауваженнями та проханнями деталізувати ті чи інші аспекти біографії письменника були і активно впливали на характер тематичного розгортання твору, ми знаємо з численних авторських відступів, що містяться у тексті автобіографії. При цьому, мета комунікативного діалогу, який веде із своїм адресатом-співрозмовником автор, виходить далеко за межі початкового «анкетного завдання», звичайну фактологічну спрямованість якого письменник доповнює яскраво образною, деталізованою художньою розповіддю, інформаційно насиченою і водночас емоційно переконливою.

Комунікативна організація епістолярної автобіографії С. Черкасенка має виразні ознаки естетичної спрямованості, яка виявляється насамперед у чітко ідентифікованих у тексті твору образах автора і адресата (читача). Образ автора розкривається в принципах художньої організації самої розповіді у творі, її композиції, критеріях відбору тематичного матеріалу, а також його сюжетної, предметно-просторової та часової деталізації, в створенні образу розповідача, наголошенні часової дистанції між тодішнім автором як героєм розповіді, і теперішнім, як людиною, яка реконструює у пам'яті спогади минулого і критично переосцінює їх, в підкресленні мовленнєво-стилістичної дистанції між мовою розповідача і власне авторським мовленням. Інша бік вияву авторського образу – це авторська свідомість, її ідейно-емоційна стратегія, яка розкривається насамперед в численних авторських відступах,

історичних, суспільно-політичних, культурологічних, філософських оцінках, характеристиках, узагальненнях.

Не менш важливе значення має для твору і реконструйований у ньому образ адресата. Розповідь в автобіографії значною мірою будується у формі уявного діалогу, який підтримують постійні звертання до Л. Білецького (в тексті твору міститься щонайменше 30 прямих звертань). При цьому в творі є й багато непрямих, завуальованих звертань до уявного адресата, які красномовно свідчать про те, що комунікативна спрямованість епістолярної автобіографії С. Черкасенка виходить далеко за межі персональної адресації і розрахована на якнайширше коло читачів-сучасників та нащадків.

Засоби характерології.

Епістолярна автобіографія С. Черкасенка густо «заселена» персонажами. За нашими підрахунками, загальна кількість згадуваних у ній осіб становить близько 450 персонажів, з них епізодично згадуваних – близько 370 і близько 80 таких, постаті яких розглядаються більш або менш деталізовано. Поряд із персональними в автобіографії С. Черкасенка створюється й чимало збірних, колективних образів (шкільної дітвори, семінаристів, учасників церковних хорів та учнів шкіл, у яких працював письменник).

Визначальну рису характерології С. Черкасенка становить психологізм. Розкриваючи характер того або іншого персонажа свого твору, письменник в першу чергу звертає увагу на його особистісно-психологічні та моральні риси. Письменнику подобається описувати психологічні стани людини, викликані її емоційними реакціями на ті чи інші обставини або ситуації, доповнюючи їх власними оцінками та коментарями. Характер людини часто змальовується письменником у його внутрішньому саморозвитку, в якому наголошуються етапи духовного зростання (наприклад, Альоша Поляков) або, навпаки, поступової деградації (Сьома Шульгін). Яскравою рисою характерології С. Черкасенка є й його прагнення до типізації та узагальнення змальовуваних ним людських образів, що постійно виявляє себе на сторінках твору окресленням цілих портретних галерей людських типів – родинних, морально-психологічних, соціальних та професійних. Пристрасть до створення подібних «галерей» неодноразово наголошує й сам автор у зверненні до Л. Білецького: «Дорогий Леоніде Тимофійовичу! Не знаю, чи цікава Вам

моя семінарська портретна галерея, що я її так старанно відчиняю перед Вами, але коли вже почав, то нехай буде: одним листом більше чи менше – не завадить» [17]; «Моя портретна галерея тодішніх васильківських «кавалерів» не буде повна, коли не згадаю принагідно й ще одного – Івана Конониченка» [18]; «У моїй галереї малих, але гарних, людей, що з ними довелося мені зустрічатися, бути знайомим, а то й підтримувати часом досить близькі відносини, зоставалось би порожнє місце, якби я не згадав тут про родину Осипових» [19].

Водночас, попри елементи узагальнення та типізації, людські образи у С. Черкасенка завжди яскраво індивідуалізовані, змальовані з притаманною лише їм особливою манерою поведінки, мислення та світосприйняття. Постійним засобом індивідуалізації у С. Черкасенка є й детальний опис зовнішності персонажа, його вбрання, стилізація особливостей його мовлення.

Використовувані в епістолярній автобіографії засоби характерології, подібно вищезазначеним прийомам, також надають тексту його твору яскравих ознак художності.

Засоби образно-предметної деталізації та мовленнєво-стилістичної організації.

До засобів образно-предметної деталізації в епістолярній автобіографії С. Черкасенка відносяться часові та просторові образи, а також засоби предметного зображення.

Категорія часу в епістолярній автобіографії С. Черкасенка присутня у кількох семантичних вимірах. Перший її вимір – це характер розподілу та фіксації (розповідачем) плину часового потоку. Розподіл змальовуваного в автобіографії плину часу неоднорідний. Час розповіді в окремих листах-закінчених історіях автобіографії то стискається і концентрується до календарних обсягів одного дня (як, наприклад, у листі 18, де описується відвідування начальством з метою перевірки квартири, яку винаймали семінаристи), то, навпаки, розтягується до доволі значних хронологічних проміжків (лист 1, що охоплює історичну генеалогію родини Черкасенків, або лист 2, який вміщає цілий рік навчання автора у початковому училищі). Розповідач твору не дотримується правила обов'язкової хронологічної фіксації та чіткого датування навіть тих подій, як, з точки зору його біографії, сприймаються як етапні, нерідко час ідентифікується за народними або церковними святами: «Кінець весни або початок літа. Була або пізня Паска або Зелені Свята...»

[16]; «Вже з Маковія до Нового-Бугу почали з'їздитися „кандидати” в семінарію з Херсонщини, Катеринославщини й Бесарабії» [20]; «Забув уже, чиє це було родинне свято в моїх господарів; та мабуть же самої господині, а значить десь на початку весни 1898 р. 1-го Березня, на Євдокію» [21].

Автор вільно «поводиться» з часом, легко «перестрибуючи» (через авторські відступи) то в минуле, то в майбутнє стосовно тих хронологічних меж, в яких розгортається природний плін його біографії: «Не пишу романа, тому не все додержую хронологічного розвитку свого оповідання...» [22]. Другий вимір присутності категорії часу у С. Черкасенка полягає у контрастному протиставленні часових пластів теперішнього і минулого (як правило з позицій пізніше набутого критичного досвіду або ностальгічної реакції на особливо вразливі емоційні спогади: «Не вельми скромно звучить це в моїх устах тепер, але так було» [23]; «Виразно й до нинішнього дня пам'ятаю ці перші години мого перебування в новім світі, а сливе все, що було далі, аж до старших класів, потонуло в якомусь тумані» [15]; «Але мені й досі в душі пташки співають, коли я ще й тепер, у пристарих літах, згадаю той випадок» [11].

Третій важливий вимір реалізації категорії часу у С. Черкасенка – це створений на сторінках його автобіографії образ пам'яті як складного асоціативного механізму регуляції плину часу в свідомості автора. У багатьох листах, авторських відступах містяться звернення до цього образу, супроводжувані рефлексіями стосовно її природи, здатності утримувати одні спогади і стирати інші, хоча б, і важливі, її схильності до фіксації сильних емоційних вражень та встановлення асоціативних зв'язків із образами уяви.

Просторові образи є невід'ємною частиною поетики епістолярної автобіографії С. Черкасенка, про що, зокрема, свідчить хоча б той факт, що усі просторові переміщення, пов'язані із зміною роботи письменника або його приватними чи діловими поїздками, незмінно супроводжуються деталізованими описами топографічних особливостей місцевості, якою він подорожував.

Серед засобів предметного зображення в епістолярній автобіографії можна виділити численні інтер'єрні описи, переважно шкільних приміщень, але на особливу увагу заслуговують насамперед картини природи, які викликають асоціації з пейзажною лірикою С. Черкасен-

ка, а в кращих своїх зразках майже не поступаються знаменитим гоголівським пейзажним описам: «Коли що й справило захватне просто враження, то це велична картина широкого, могутнього Дніпра, незалежно від яких-будь історичних спогадів. (...) Далеко по той бік, у мерехтливій млі водяного пилу, що курився над кип'ячою рікою, височили над вирами її, сірі скелісті береги, що міцно тримали кордону буйних розгонів вічно розбуяних хвиль. Такі самі, тільки трохи нижчі, кам'яні брили стирчали з води по всій, скільки оком скинеш поверхні дніпровій, затримуючи нестримний гін старого велетня, й він люто кидався на них, намагаючись коли не вивернути їх із дна, то хоч перекинути, покласти лежма й звільнити собі дорогу до моря. Лютості й оскаженінню його не було кінця-краю, й нема сумніву, що за довгі тисячоліття його впертого гніву це йому не раз удавалось, що не одну підводну й надводну скелю він уже перекинув, розбив на каміння, стер у пісок і викинув десь аж геть-геть на беріг або устелив ними дно. Нещасний той чоловік, що зважувався човном чи на плоті (дарабі) поплисти сивим, нагороїженим хребтом старого велетня уплинь сам, не запросивши до цього запеклих у боротьбі з ним, досвідчених і дужих провідників-лоцманів із Каменки, цих нащадків славного війська запорозького: нещасний, кажу, той чоловік, бо ні він вас, ні ви його більше не побачите» [24].

В епістолярній автобіографії С. Черкасенка використовуються різноманітні засоби мовленнево-стилістичної організації. Поряд з літературно-книжним мовленням, яскраво емоційним і виразно індивідуалізованим у притаманній автору художньо-стильовій манері, мовленнева організація твору С. Черкасенка вбирає до себе колоритні народні вислови та фразеологізми, літературні ремінісценції, інтонаційно-риторичні фігури, різноманітні типи словесних стилізацій (учительського мовлення, дитячого мовлення, мовлення провінційного обивателя, українського «патріота матушки Расеї», а також індивідуальну манеру та вади мовлення різних людей).

Подальше дослідження специфіки художньої організації епістолярної автобіографії С. Черкасенка є перспективним насамперед з погляду окреслення більш детальної та цілісної картини використаних у ній художніх засобів та прийомів, а також аналізу художньо-стильових паралелей між поетикою епістолярної автобіографії та художніх творів письменника.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Жицька Т. Листи Спиридона Черкасенка до Миколи Вороного / Т. Жицька // Сучасність. – 1993. – № 5. – С. 146–155.
2. Жицька Т. З епістолярії С Черкасенка (укр. письменника, 1876–1940) / Т. Жицька // Київ, старовина. – 1996. – № 2–3. – С. 100–103.
3. Жицька Т. Листи С. Черкасенка до М. Шаповала (1924р.) / Т. Жицька // Історичний журнал: наук. громад. -політ. / Інститут політ. і етнонац. досліджень НАН України. – Київ, 2006. – № 4. – С. 96–107.
4. Івасюк О. Листування С. Черкасенка із В. Дорошенком (на матеріалах фондів літературного архіву пам'яток національної писемності Чехії) / О. Івасюк // Літературознавство: [Матеріали V конгр. Міжнар. асоц. українців, Чернівці, 26–29 серп. 2002 р.]. – Чернівці, 2003. – С. 240–244.
5. Хорунжий Ю. «...Без їхнього дозволу»: [Про арх. С Русової та її листування із С. Черкасенком] / Ю. Хорунжий // Книжник. – 1991. – № 6. – С. 5–6.
6. Антонець Н. «Така доля молодих письменників...»: Драма «Хуртовина» Спиридона Черкасенка на тлі його життя / Н. Антонець // Українська мова та література. – Київ, 2004. – № 39. – С. 25–28.
7. Жицька Т. Театральні контури архетипних сюжетів у драматургії С. Черкасенка / Т. Жицька // Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І.К. Карпенка-Карого. – 2009. – Вип. 4–5. – С. 47–56.
8. Антонець Н. Педагогічна діяльність Спиридона Черкасенка в контексті руху за національну освіту (1906–1940): Дис... канд. пед. наук: 15.X.01 Інститут педагогіки АПН України / Н. Антонець. – К.: 2004. – 221 с.
9. Шевельов Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах: Передмова / Ю. Шевельов // Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані. Н.-Й.; Торонто: Укр. Вільна Академія Наук у США, 1984; Шерех Юрій. Третя сторожа. Балтимор-Торонто: Смолоскип, 1991. С. 32–76.
10. Skwarczyńska S. Teoria listu / S. Skwarczyńska. – Lwów: Lwowskie Towarzystwo Naukowe, 1937.
11. Cysewski K. Teoretyczne i metodologiczne problemy badań nad epistolografią / K. Cysewski // Pamiętnik Literacki. – 1997. – Z. 1.
12. Trzynadłowski J. Małe formy literackie / J. Trzynadłowski. – Wrocław 1977.
13. Czermińska M. Rola odbiorcy w dzienniku intymnym / M. Czermińska // Problemy odbioru i odbiorcy / Pod red. T. Bujnickiego i J. Sławińskiego. – Wrocław, 1977.
14. Wiśniewska I. Formuła przyjaźni. Korespondencja między Elizą Orzeszkową a Leopoldem Meyetem. W tym tomie / I. Wiśniewski. – 353 s.
- С. Черкасенко. Автобіографія в листах // Український громадський видавничий фонд у Празі. – Фонд № 122с. – Арх. № 278.**
15. Лист 1-й від 10.VII.1935.
16. Лист 96-й від 9.VI.1936.
17. Лист 11-й від 29.VIII.1935.
18. Лист 6-й від 8.VIII.1935.
19. Лист 18-й від 18.IX.1935.
20. Лист 36-й від 28.XI.1935.
21. Лист 2-й від 12.VII.1935.
22. Лист 3-й від 19.VII.1935.
23. Лист 16-й від 12.IX.1935.
24. Лист 77-й від 16.IV.1936.
25. Лист 120-й від 23.VIII.1937.
26. Лист 12-й від 30.VIII.1935.
27. Лист 122-й від 27.VIII.1937.
28. Лист 132-й від 17.IX.1937.
29. Лист 5-й від 8.VIII.1935.
30. Лист 114-й від 7.VIII.1937.